

Engel Pál

Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV-XV. században

Előadásom első részében megpróbálom összegezni azt a keveset, ami a pápai uradalom kialakulásáról e pillanatban megállapítható. Sok eredményre ne számítsunk, hiszen az uradalom levéltára mindenestül elpusztult. Ezért a továbbiakban analógiák segítségével próbálom majd az uradalomszervezés, mint folyamat olyan vonatkozásait is felderíteni, amelyekre nézve Pápa és tartozékai történetében nem találunk forrást.

Amikor Zsigmond király 1389-ben a Garai-testvéreknek adta Pápát, ez egyike volt az ország legkisebb királyi uradalmainak. Beiktatásukkor, 1390-ben négy falut soroltak fel tartozékokként¹, és ebből a későbbiekben csak a két Borsosgyőr maradt önálló település. Ebből a jelentős, de kis kiterjedésű birtokból a XVI. századra a Dunántúl egyik számottevő uradalma alakult ki.

Először a Garai-család csatolt Pápához olyan birtokokat, amelyek Veszprémben vagy a szomszédos megyékben kerültek kezére. Ilyen volt a Pápa melletti Igal (eredeti nevén Igar), amelyet még 1382 körül Ugod várral együtt szerezhettek², de a XVI. században a pápai uradalom tartozékai közt találjuk, továbbá Kup (meglehet, szintén hajdani Ugodi-jószág), amely talán már 1473-ban, de később mindenestre szintén Pápához tartozott.³

A Garaiak legfontosabb itteni szerzeménye azonban kétségkívül a Győr megyei Mórighida és uradalma volt. Mórighida az Árpádok óta egy főnemesi család, a Pok-nemzetségből származó Meggyesiek (Meggyesaljaiak) egyik székhelye volt. Valamikor 1430 táján történt, hogy Meggyesi Simon, aki már többnyire Szlavóniában vagy a Szatmár megyei Aranyosmeggyesen lakott, Mórighidát, ezt a távoli jószágát ismeretlen okból elzálogosította Garai Miklós nádornak „bizonyos összegű aranyforintért”. Az uradalomhoz ekkor Mórighida fele részén kívül - a többi egyházi birtokosoké volt - hat egész falu tartozott: Győr megyében Gyömöre, Sövényház (később Sövényház, a mai Györsövényház) és Szerecseny, Sopronban pedig Sobor, Szentandrás (a mai Rábaszentandrás) és Egyed. Minderről Simon unokáinak 1469. évi tiltakozásából értesülünk, akik szerint a nádor halála után fia, Garai László, majd ennek fia, Jób túl keményen adóztatták a Meggyesiek itt lakó jobbágyait.⁴ A zálogosítás időpontja - amiről az oklevél nem tájékoztat - abból adódik, hogy Simon 1425 után lett a Meggyesi-család feje, 1433 januárban pedig már nem volt életben.⁵ Maga Mórighida „tartozékaival” valóban 1432. januárban már szerepel a nádor második, utolsó végrendeletében, mégpedig az általa újabban szerzett jószágok sorában.⁶ Nagyjából ugyanekkor jutott Garai nádor kezére két másik Győr megyei falu, Szemere és Ménfő, mégpedig nem zálogul, mint Mórighida, hanem örök jogon. Garai 1430. június 11-én rendelkezett felőlük első végrendeletében, feleségét, Cillei Annát és attól született fiát, Lászlót jelölve meg örökösiként.⁷ Bár szerinte mindkét birtokot a királytól kapta, gyanítható, hogy valójában szintén Meggyesi Simontól vásárolta őket, és Zsigmond pusztán megerősítette ezt királyi adomány formájában. Mert ha Szemeréről nem is, Ménfőről tudni lehet, hogy 1419-ben Meggyesi Simon apja, János mester szerezte meg örök jogon.⁸

Nem tudni, pontosan mikor kerültek ezek a szerzemények a pápai uradalom kötelékébe, de feltehetőleg igen hamar, még a XV. század közepén. Ekkor ugyanis már folyamatban volt a Garai-uradalmak kialakítása. Tudjuk például, hogy Ménfőt, Szemerét és a mórighidai uradalom legtávolabb eső tartozékát, Sövényházot a Garai-család először nem Pápához, hanem

egy másik várhoz, a Pozsony megyei Dévényhez csatolta. Ez pedig 1457 előtt történhetett, mert Dévény csak addig volt a Garaiak kezén. Ekkorra, legkésőbb az 1450-es évekre tehetjük tehát Móríchida és a többi szerzemény Pápához csatolását is. 1468-ban a Szentgyörgyi grófok, János és Zsigmond óhajtották magukat beiktatni Dévény várral és egyéb tartozékaival együtt az említett három győri faluba is, azt állítva, hogy még „a zavarok idején” Garai Lászlóval kötött egyezség alapján illetik meg őket.⁹ Nos, Dévény csakugyan a Szentgyörgyiek ezen ágáé volt már ekkor, és az is maradt kihalásukig, 1517-ig, de a Győr megyei falvakat nem sikerült megkaparintaniuk. Minden jel szerint továbbra is a Garaiak birtokolták őket. Szemere aztán valami módon a királyé lett, aki 1488-ban eladományozta Újszászi Mihálynak, a másik két falut azonban a későbbiekben is - Móríchidával együtt - Pápa mindenkori földesurai kezén találjuk.

Az 1470-es évek óta Pápa, mint Kubinyi András megállapította, a Szapolyaiak egyik uradalma volt, és ebben az időben további szerzeményekkel bővült. A legtekintélyesebb gyarapodást a Csornai-Turóci vagyron megszerzése jelentette. Turóci György, aki a felvidéki eredetű, de főképp Szlavóniában birtokos ludbregi Turóci család feje volt, Mátyás bárói közé tartozott és 1475-től hosszú időn át, egészen haláláig a pohárnokmester magas méltóságát töltötte be. 1471 körül nőül vette egy jómódú Sopron megyei nemesúr, Csornai István fiúsított leányát, és hamarosan örökölte ilyképpen Csornai viszonylag terjedelmes Sopron és Vas megyei jószágait.¹⁰ Midőn azután Turóci 1492-ben (vagy 1493 elején) maga is fiúutód nélkül hunyt el, végrendeletében fő örökösévé Pápa urát, Szapolyai István nádort tette meg.¹¹ Amennyire megállapítható, a következő javak jutottak ekkor Szapolyai birtokába: Kenyeri, Acsád (Vas m.) és Szárföld (Sopron m.) falvak, ezek úgy látszik egészen, továbbá kisebb-nagyobb porciók az alábbi - egyébként főleg az Ostffy-rokonság vagyonát képező - 12 helységben: Csorna, Farád, Beled, Sárkány (ma Szilsárkány), Németi (ma Sopronnémeti), Veszkeny és Széplak (ma Fertőszéplak) Sopron megyében, valamint Köveskút (ma Salköveskút része), Csehi, Mindszent (ma Csehminsztent), Asszonyfalva (ma Ostffyasszonyfa) és Sömjén (ma Kemenessömjén) Vas megyében.

Nem ez volt azonban a Szapolyaiak egyetlen szerzeménye. 1500 táján bekebelezték a magvaszakadt Vati János három Vas megyei birtokát is: Szécseny (ma Vasszécseny), Császt (az előbbi területén) és Halastó falvakat.¹² Végül ismeretlen időpontban és módon úgy látszik Bokod is pápai uradalmuk tartozékává vált.

Mindeme fejlemények folytán a XVI. századra a pápai uradalom viszonylag nagy kiterjedésű, bár a Dunántúl többi uradalmához képest meglehetősen szórt jellegű birtokegyüttesé fejlődött. Pontos terjedelméről első ízben a megyei adóösszeírásoknak az 1530-as években kezdődő sorozataiból kaphatunk képet, amennyiben összeállítjuk az enyingi Török Bálint, majd özvegye, illetve fia, János kezén rendszeresen előforduló jószágok listáját.¹³ Az adatokat összesítve az uradalom 1550 táján nagyjából a következőképp rekonstruálható:

Pápa város, a két Borsosgyőr, Igar és Kup (Veszprém m.), Nagymóríchida, Szerecseny, Gyömöre, Sövényház, Ménfő (Győr m.), Egyed, Sobor, Szentandrás, Szárföld (Sopron m.), Kenyeri, Acsád, Császt, Szécseny, Bokod (Vas m.) egész birtok, összesen 19 helység;

Csorna, Farád, Beled, Sárkány, Németi, Veszkeny, Széplak (Sopron m.), Mindszent, Csehi, Asszonyfalva, Sömjén, Köveskút (Vas m.) részirtok, összesen 12 helységben.¹⁴

A török időkben aztán minden megváltozott, és amikor a XVIII. században újból pontos képünk van arról, hogy festett a pápai uradalom az Esterházyak kezén, már teljesen más falvak tartoznak hozzá, akkorra ez a fajta birtokegyüttes már széthullott. Hogy hogyan, azt igazából nem tudjuk, ezt az eljövendő kutatásoknak kell tisztázni.

Azt a keveset, amit a pápai uradalom fejlődéséről tudni lehet, szeretném egy kissé általánosabb perspektívába állítani analógiák segítségével, hiszen a történész, amikor ilyen kevésbé ismert problémával vagy időszakkal találja magát szemben, megpróbál olyan hasonló eseményekhez vagy eseménysorozatokhoz nyúlni, amelyek jobban dokumentáltak. Amit valószínűleg sosem fogunk tudni, az az, hogy hogyan alakult ki ez a picike pápai uradalom, amit 1389-ben a Garaiak kaptak meg. Az uradalomszervezéseknek ez a korai időszaka, amely az Árpád-korra nyúlik vissza, a Dunántúlon és az ország más részein is, általában elvész a „történelemelőttiség” homályában. Amikor a dunántúli és nyugat-magyarországi váruradalmak a szemünk elé kerülnek - többnyire az Anjou-kor folyamán, az Anjou-kor végén vagy a Zsigmond-korban - akkor már általában jelentős számú falu tartozik hozzájuk, de igazából ritkán tudjuk, hogy ezek hogy álltak össze egy uradalommá. Amennyire tudom, az egész korai magyar történelemben egyetlen olyan uradalom van, ahol az Árpád-kori uradalom kialakulását pontosan és részletesen lehet dokumentálni. Ez a nyugat-szlovákiai, Nyitra megyei gimesi uradalom, a Forgács-család birtoka, ahol a Forgách-levéltár megőrizte számunkra mindazokat az Árpád-kori okleveleket, amelyek segítségével a Forgácsok ősei még II. András, IV. Béla és utódaik alatt összefaragcsálták a gimesi váruradalmat. Ez szintén szórt jellegű volt, ha nem is annyira, mint az 1500 körüli pápai. Három megyére terjedt ki és több mint 30 faluból állt. Kiderül az oklevelekből, hogy ezeket a család az évtizedek alatt a legkülönbözőbb eszközökkel és módon szerezte meg, gyakorlatilag falvanként, sőt olykor falurészenként. Ezekből az apró szerzeményekből - amelyek között volt királyi adomány, volt csere, vásárlás és mindenféle egyéb, minden módszer, amit a XIII. század birtokjoga egyáltalán ismert - állt össze 1300 tájára a gimesi váruradalom.¹⁵

A döntő kérdés, és ez mint analógia, már érinti a pápai uradalom további fejlődését is: hogyan lesz ebből a birtokhalmazból uradalom?

Uradalomnak általában gazdasági szervezetet szoktunk tekinteni, amelynek van egy birtokközpontja, ahova az uradalomhoz tartozó népek jobbágysága a terményeit szállítja, illetve az adóját fizeti. Voltaképp azonban egy uradalom nem gazdasági, hanem politikai szervezet, amelynek központja a vár, és amelynek várnagya bírói hatalmat gyakorol a földesúr nevében az uradalom népei fölött. Ennek a függésnek az egyik formája, hogy a jobbágyok különböző szolgáltatásokat fizetnek az uradalomnak és különböző munkákat is végeznek, mint pl. a várépítés, a vár karbantartása, ami nem kimondottan jobbágyi szolgáltatás, vagy éppen fuvarozást az uradalom számára. Az uradalom tehát elsősorban politikai szervezet.

Másodsorban azonban jogi egység is. Kell egy jogi keret, amely az uradalmat, a várat és a hozzá tartozó településeket, tartozékokat egyetlen jogi egységbe foglalja össze. A késő-középkor folyamán, főleg a Zsigmond-korban és később az uradalmak birtokosai számára ez volt az egyik döntő probléma, amellyel meg kellett birkózniuk. Miről van szó? Arról, hogy egy olyan birtokhalmaz, amit a Forgácsok ősei IV. Béla korában összehoztak, igazából még nem vált uradalommá. Egy csomó birtok volt, amely különböző jogcímen a Forgácsok őseit illette meg. Az egyik birtokon épült egy vár, ahova az akkor kialakuló jobbágyság adózhatott, de ez ettől még nem vált uradalommá. Gimes történetesen attól vált azzá, hogy Károly Róbert az egész birtokegyüttest elkobozta Csák Mátétól - aki a Forgácsok őseitől foglalta el erőszakkal. Amikor azután 1386-ban Kis Károly királyt meggyilkolták az Anjou-ház kihalását követő zűrzavarokban, a gyilkosok legfőbbike - aki a döntő szúrást mérte Károly nyakára -, Forgács Balázs visszakapta az uradalmat Mária királynőtől. Ezidőtől volt Gimes vára ismét a Forgács-család birtokában. Ekkor már az a jogilag formátlan birtokhalmaz, amelyet valamikor vásárlással és egyéb módon gyűjtöttek egybe az ősök, mint királyi uradalom került - a vár a „hozzá tartozó” falvakkal - a Forgács-család birtokába.¹⁶

Nagyjából erre a mintára kell elképzelnünk a dunántúli uradalmak fejlődését is. Csak itt sok esetben a családoknak maguknak kellett valami módon megoldaniuk, hogy a különböző minőségű birtokszerzeményeket egy uradalomba olvasszák össze. A Nyugat-Dunántúlon legjobban történetesen a Kanizsai-család történetét ismerjük, mert az ő levéltáruk - szemben a Garaiakéval vagy a Szapolyaiakéval, akik Pápa birtokosai voltak - fennmaradt, és ezért elég pontosan rekonstruálni lehet, hogy a Kanizsaiak uradalmi - Sopron megyében Kapuvár, Kismarton, Vas megyében Léka, Sárvár, délebbre pedig a mai Nagykanizsa, az akkori Kanizsa - hogyan váltak a család kezén szervezett uradalommá. Az egész folyamatból csak egy érdekes mozzanatot szeretnék kiemelni: hogy mekkora probléma volt a különböző jogi eredetű birtokoknak uradalommá szervezése.

A korai időszakban, 1390 körül találunk a Kanizsaiak kezén egy olyan különleges uradalmat, amelynek központja a Fertő-tó mellett, Kismarton és a Fertő-tó között feküdt, azóta már elpusztult Zaszlop nevű vár volt, a mai Oslip (Burgenland) helységben, és hozzá tartozott az oklevél szerint a Rába melletti, Győr megyei Rábaszentmihály, két Lövő nevű falu Felsőőr közelében, Vas megyében és Bennek, ma puszta Hács mellett, Somogy megye északi részén. Ez volt az uradalom.¹⁷ Ebből már világos, hogy ennek szervezésében valamiféle más motívumnak kellett közreműködnie az ésszerűsége túl, hiszen a Fertő-tó közelében több Kanizsai-birtok volt, amit ehhez a várhoz lehetett volna csatolni, ahelyett, hogy Somogyban és Vasban keresnek hozzá tartozékokat. Ha megnézzük, hogy mi volt az a mozzanat, ami ezeket egy uradalommá fűzte össze, amitől a Kanizsaiak ezt jónak látták egy uradalomba szervezni, kiderül, hogy valamennyi vásárolt birtoka volt a családnak,¹⁸ míg a többi általában adománybirtok volt. A vásárolt birtok és az adománybirtok olyan minőségileg más valamit képviselt, amit nem lehetett akkoriban - legalább is akkor úgy látták - egy uradalomba egyesíteni. Ezért az történt, hogy a család vásárolt birtokaiból szerveztek egy uradalmat, ami már egy jogi egység volt, vagyis azonos nemű birtokok tartoztak ugyanahhoz a várhoz. Ez azonban gazdasági egységet természetesen nem képezhetett, az említett okoknál fogva.

Volt egy másik probléma is az uradalom szervezésekor: hogyan lehet a különböző úton-módon szerzett és gyakran ésszerűtlenül szanaszét fekvő birtokokat valami módon ésszerűen csoportosítani. Ekkor ténylegesen szervező munkát kellett végezni, ami azt jelentette, hogy lehetőleg meg kellett próbálni megszabadulni olyan birtokoktól, amelyek túl távol estek a család egyéb szerzeményeitől, s helyettük olyanokat szerezni, amelyek a birtokközpontok közelében vannak. Ahol pedig nincs ilyen birtokközpont, de van egy csomó szerzemény, ott ki kell alakítani egy birtokközpontot, építeni kell egy kastélyt vagy egy várat. Ehhez azután a legkülönbözőbb módszereket próbálták a családok igénybe venni. A legkézenfekvőbb természetesen a birtokcsere volt. Keresni kellett egy olyan birtokost, akinek a közelben volt egy megfelelő birtoka és kellett neki a családnak egy olyan fölösleges, távol eső faluja, amelyet nem kívánt megtartani. Ez volt a legtipikusabb eset.

Hogy mennyire nehéz volt ilyen uradalmakat megszervezni, arról meggyőződhetünk, ha készítünk egy olyan térképet, amely Magyarország 1500 körüli uradalmait ábrázolja. Kiderül, hogy az vélekedés, amely szerint az uradalmak elnyelik a közjük vagy éppenséggel beléjük ékelt kisebb birtokokat, nem állja meg a helyét. Rettentő nehéz volt egy nemesi, pláne egyházi birtokot elnyelni még akkor is, ha az uradalom körülölelte, mert ehhez egyszerűen nem voltak meg a jogi eszközök. A magyar középkor jogilag rendkívül szabályozott volt. Az a fajta „foglalás” - ami olyan anarchikus időszakokban, mint Csák Máté kora, lehetséges volt - nem volt lehetséges az 1300 utáni időkben. Mégoly zűrzavarok idején sem lehetett egy nemesi falut egyszerűen hatalmi eszközökkel bekebelezni. Erre nem volt precedens. Van erre egy nagyon világos példa a Dunántúlon, a mai Burgenland és Szlovénia határán lévő felső-lendvai uradalom, amely 170 éven keresztül a Szécsi családnak, a Dunántúl egyik mágnás famíliájá-

nak volt a székhelye, központja és hatalmának bázisa. Az uradalom az egyik legnagyobb volt a Dunántúlon, közel 100 falu tartozott hozzá, sőt egy időben még több is. A 100 falu nagyjából egybefüggő területen feküdt, a régi Vas megye délnyugati csücskében. Voltak itt azonban olyan falvak is, közte a Mura mellett a három Petanic, amelyek nemesi családoké voltak. Körös-körül a Szécsiek uradalmi vették őket körül, de az egész középkor, sőt az újkor folyamán sem sikerült „megenniük” sem a Szécsieknek, sem utódaiknak. Ezek ott maradtak nemesi birtokként - az uradalomban több ilyen kis sziget is volt - bizonyosságául annak, hogy egy uradalom fejlődésében, kiépítésében meglehetősen korlátozottak voltak a jogi lehetőségek.

Ez is magyarázza, hogy a pápai uradalmat ilyen furcsán sikerült a Garaiaknak és a Szapolyaiaknak megszervezniük. Hogy szinte nem is volt benne két olyan falu, amelyik egymással szomszédos lett volna. Nagy területen szóródott szét, örülhettek, hogy az adott, kötött viszonyok között még legalább Pápa közelében sikerült ilyen szerzeményekhez jutniuk és nem mondjuk Nyitra megyében, ami még messzebb esett volna.

Az a térkép, ami a kötetben is látható a pápai uradalom területi szerkezetéről, 1500 táján illusztrálja, hogy a magyarországi uradalomépítés a kor „civilizált” viszonyai között milyen nehézségekbe ütközött.

Jegyzetek:

1. A két oklevelet csak Iványi Béla ama kivonataiból ismerem, amelyek az Erdődy-levéltár anyagának egy részéről készültek (Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény). Az eredeti ma nyilván Bécsben található, a család újabban ismét hozzáférhetővé vált levéltárában (letétként őrizve, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).
2. 1368-ban Ugodi Csenikfi Pétert Igor nevű birtokán idézik: DL. 41.754
3. Kubinyi András in: Tanulmányok Pápa város történetéből. 87. (A továbbiakban Tanulmányok.)
4. Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1891. II. 462.
5. Simon apja, János 1425-ben még élt: DL. 99.901. Simont 1430-ban említik utoljára: DL. 12.312, és 1433. jan. 13-án néhai: Történelmi Tár 1903. 365.
6. Hazai Okmánytár VII. 452-454.
7. possessiones Zemere et Meenfw; Zsigmond oklevele, DL. 12.266.
8. Spácai Osvát leányának tiltakozása a megszerzés ellen, DL. 10.812. Az előző birtokos tehát Garai familiárisa, Korompai (Spácai, Pölöskei) Osvát volt, aki viszont felesége, Laki György leánya kezével jutott hozzá, Laki pedig a Pokiaktól szerezte 1412 előtt (Zs. III. 2058, 2150).
9. Sowynzad, Menfew necnon Zemere in Jauriensi [comitatu], Mátyás 1468. okt. 9.-i iktatóparancsa, DL. 16.722. Magáról a beiktatásról nem ismerek adatot.
10. Csánki II. 818., III. 641.
11. DL. 32.399, csonka, dátum nélküli oklevél. Keltét 1492 végére teszem.
12. Vati magvaszakadta 1495-ben: Csánki II. 857. 1508-ban a három falu felett már Szapolyai özvegye rendelkezik: DL. 72.744. Halastó a dikák szerint már újból nemesi birtok.
13. Török János birtokait 1549-ben ld. Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1-2. Bp. 1990. 351, 678, 916, 927. Vö. még Veszprém megye 1542. évi bővebb dikájának adatait: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. III. köt. Közzétette Lukinich Imre. Bp. 1941. 216-223). Ezen kívül Vas megye 1538. és 1540. évi, Sopron megye 1536., 1543. és 1548. évi, valamint Győr megye 1531. és 1553. évi dikáit is figyelembe vettem (Magyar Országos Levéltár,

Conscriptiones portarum.Tom. X, XIX, XXXVII.). Ezek közül esetünkben különösen a Győr megyeiek fontosak, mert jóval teljesebbek, mint a Maksay által közzétett összeírás. Az 1549. évi Vas megyei dika Magasi falut (a későbbi Pórmagasit) is Török-birtokként tünteti fel, ez azonban valószínűleg csupán a bakonybéli apátság javaiból bitorolt jószág volt.

14. A Tanulmányok c. kötetben közölt térképen (106. 1.) Csehi és Mindszent tévesen van egész birtokként ábrázolva.
15. Vö. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. (Reprint kiadás.) 657-661 = II. 204-208; a Bars megyei birtokokra Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 420 (a jegyzetben megjelölt címszavak).
16. Az 1386. évi adománylevél: DL. 58.652. Ugyanezeket a falvakat sorolja fel Zsigmond 1397. évi újabb adománylevele és az arról szóló iktató jelentés is: Zs. I. 4723. Az oklevél eredetije: DF 25.1784.
17. 1399: a Zazlap várhoz tartozó mindkét Lewe, Zentmichal, Bedneg: Zs. I. 5983.
18. Szentmihályt Gyarmattal együtt 1392-ben vásárolták 1600 aranyforintért Sólyagi Danestól: Zs. I. 2633; a két Lövőt 1393-ban 2000 aranyért Sárói Lászlótól: Zs. I. 2882; Benneket 1397-ben 2800 aranyért Kővágóörsi Györgytől: Zs. I. 4829.